



Voor meer informatie over Comenius, zie de website van de Comenius Stichting:  
[www.comenius-naarden.nl](http://www.comenius-naarden.nl)

## Controle, Communicatie en Comenius

Comeniusvoordacht, Grote Kerk, Naarden, 1 april 2005\*

Gabriël van den Brink

Mag ik zeggen wat ik denk? Móet ik zeggen wat ik denk? En wil ik eigenlijk wel zeggen wat ik denk? Het zijn eenvoudige vragen die we – tot voor kort – met en volmondig ja zouden beantwoorden. Wij leefden immers in Nederland dat op een eeuwenlange traditie van tolerantie en vrije meningsuiting kon terugkijken. Een land waar al in de zeventiende eeuw grote denkers als Descartes, Comenius en Locke hun toevlucht gezocht hadden omdat het vrije woord er veilig was. Een land zelfs dat uit de strijd om gewetensvrijheid was ontstaan en dat sindsdien door andere landen met een mengeling van verwondering en jaloezie bekeken werd. Maar inmiddels staat onze vrijheid van meningsuiting onder druk. De afgelopen jaren vonden hier twee politieke moorden plaats waarbij mensen die zich aan de stellingname van een medeburger ergerden naar geweld grepen. Volkert van der G. was de eerste die met onze traditie van tolerantie brak. Mohammed B. heeft deze breuk nog eens herhaald. En niemand weet wat ons in de toekomst nog te wachten staat. Mede daardoor worden weldenkende burgers in Nederland met een duivels dilemma geconfronteerd. Moeten wij de vrijheid van meningsuiting voorop stellen met als risico dat hardop nadenken met een moord wordt afgestraft? Of moet er een verbod komen op uitspraken die sommigen als kwetsend of godslasterlijk opvatten met als risico dat men een fundamenteel beginsel van de Verlichting uit handen geeft?

Hoewel ik de urgentie van dit dilemma ten volle onderken, geloof ik niet dat we het op deze wijze kunnen oplossen. Dat komt omdat het in juridische termen is gesteld. Volgens de rationaliteit van het juridisch denken moet men inderdaad een antwoord geven op de vraag of de vrijheid van meningsuiting door middel van een wet beperkt wordt. Maar zelf zou ik liever een sociologische rationaliteit volgen. Ik pleit niet zozeer voor een wettelijke maatregel maar voor het bevorderen van beschaafd gedrag onder alle burgers. Er zijn heel wat handelingen en uitspraken die niet bij wet verboden zijn en toch als onbeschaafd gelden. Dat was zo in de zeventiende eeuw en dat geldt ook voor het jaar 2005. Maar dat neemt niet weg dat de inhoud van het begrip beschaafd in tussentijd veranderd is. De vraag is dan ook: Wat moeten wij anno 2005 onder beschaafd verstaan? Kunnen wij het daarover eens worden? En zo ja, hoe kunnen wij beschaafd gedrag bevorderen?

---

\* © Gabriël van den Brink

Deze vragen brengen ons bij het debat over waarden en normen. Aanvankelijk werd er over deze zaak nogal lacherig gedaan maar inmiddels is wel duidelijk dat het in de gehele bevolking leeft. Binnen dat debat neem ik zelf een uitgesproken standpunt in. Ik pleit namelijk al een aantal jaren voor een beschavingsoffensief. De voornaamste achtergrond daarvan is dat moderne burgers weliswaar erg mondig zijn maar zich steeds minder gelegen laten liggen aan hun medeburgers. Ik heb niet alleen de empirische kanten van dit vraagstuk onderzocht maar probeer ook een richting aan te duiden waarin we het kunnen oplossen. Een belangrijk deel van die oplossing is dat we de uitgangspunten van het moderne maatschappelijk verkeer expliciet maken én versterken. Meer in het bijzonder komt het op vier kwaliteiten aan: gelijkwaardigheid, zelfwerkzaamheid, betrokkenheid en aanspreekbaarheid. Ik zal daar straks nog op terug komen en schets nu eerst het algemene uitgangspunt van mijn gedachten gang.

In deze voordracht zal ik de stelling verdedigen dat het vooral gaat om de ontwikkeling van modern burgerschap. Nu heeft het om principiële én om pragmatische redenen weinig zin een sluitende definitie van burgerschap te willen opstellen. De pragmatische reden is dat politieke filosofen al een paar eeuwen van mening verschillen over de vraag wat de rol van burgers in de maatschappij zou moeten zijn. Vooralsnog blijven de meningen verdeeld en we mogen niet verwachten dat het probleem binnenkort wordt opgelost. Maar er zijn ook meer principiële redenen waarom een sluitende omschrijving van burgerschap niet erg zinvol is. De vraag wat men verstaat onder zaken als democratie, overheid of politiek is in laatste instantie een... politieke aangelegenheid. Afhankelijk van de visie die men zelf heeft op mens en maatschappij zal men dergelijke begrippen anders opvatten. Dat geldt eveneens voor burgerschap. Zelf ga ik van de volgende omschrijving uit: *burgerschap verwijst naar het vermogen en de bereidheid om op verschillende levensgebieden rekening te houden met anderen*. Deze omschrijving heeft een politieke en een wetenschappelijke betekenis. Laat ik me in eerste instantie tot de wetenschappelijke betekenis beperken en vaststellen dat deze omschrijving ten minste vier aspecten kent.

Ten eerste heeft men rekening te houden met de gevolgen van het eigen gedrag voor *anderen*. Dat vloeit voort uit het feit dat men in een gegeven situatie op elkaar aangewezen is en elkaar als gelijken moet behandelen. Daarbij impliceert de grondregel van het maatschappelijk verkeer ('Wat gij niet wilt dat u geschiedt...') een elementaire vorm van wederkerigheid die in het burgerschap meer expliciet tot uiting komt. Ten tweede is met burgerschap een *vermogen* in het geding. Dat sluit aan bij een door vele auteurs verwoorde opvatting dat burgerschap bepaalde deugden en vaardigheden veronderstelt. Om goed burger te kunnen zijn moet men beschikken over een aantal kundigheden en inzichten. Dat is deels een cognitieve aangelegenheid. Bepaalde noties of inzichten kunnen wel degelijk via onderwijs geleerd worden. Maar het gaat eveneens om vormen van sociale vaardigheid. De wijze waarop je met andere meningen omgaat, hoe je een probleem ter sprake brengt of een conflict oplost moet je voor een belangrijk deel in de praktijk oefenen. Ten derde moet er ook een zekere *bereidheid* zijn om rekening te houden met anderen. Daarbij komt het niet alleen op competenties of cognities aan maar ook op een bepaalde mate van betrokkenheid. Burgerschap omvat méér dan de rechten en plichten die men heeft als staatsburger. Die rechten vormen

weliswaar de grondslag van het maatschappelijk verkeer, maar goed burgerschap gaat verder dan zich te houden aan de letter van de wet. Het vierde aspect houdt in dat burgerschap in uiteenlopende *levensgebieden* aan de orde is. Het beperkt zich niet tot politieke of bestuurlijke activiteit in enge zin, maar strekt zich evengoed tot het economisch leven, het sociale leven en het culturele leven uit. Het is waar dat burgers op al die gebieden private belangen najagen maar daarnaast kan men in bedrijven, sportverenigingen, omroepen of onderwijsinstellingen ook een publieke dimensie aanwijzen.

Hoewel deze definitie van burgerschap - zoals elke definitie - iets willekeurig heeft, past ze goed bij het type samenleving dat in Nederland tot ontwikkeling gekomen is. Om dat duidelijk te maken wil ik kort ingaan op één van de meest kenmerkende aspecten van die ontwikkeling, namelijk de intensivering van het maatschappelijk verkeer. De moderne samenleving kenmerkt zich in elk opzicht door een sterke mobiliteit. Dat geldt niet alleen in letterlijke zin (ruimtelijke bewegingen, woon- en werkverkeer, vliegreizen etc) maar ook voor sociale en geestelijke mobiliteit. We nemen deel aan het wereldwijde verkeer van diensten, goederen en kapitaal. We wisselen vele malen per dag ervaringen, boodschappen en denkbeelden uit met anderen. We komen met zeer verschillende personen, omgevingen en functionarissen in aanraking. En tijdens ons leven moeten we ons meer dan eens aan totaal nieuwe omstandigheden aanpassen (verhuizing, nieuwe baan, ernstige ziekte of scheiding). Het gevolg van dit alles is dat burgers voortdurend in beweging zijn en voortdurend met elkaar van doen hebben. Hoewel deze ontwikkeling de afgelopen dertig jaar zeer geleidelijk verliep, heeft zij verstrekkende gevolgen voor de wijze waarop wij in het leven staan. In feite is het hele idee van 'samenleving' aan herziening toe. Velen denken bij die term aan de sociale gemeenschap die men vroeger in een dorp en volksbuurt kon aantreffen. Ze stellen zich een verzameling van mensen voor die belangrijke waarden met elkaar gemeen hebben en door solidariteit verbonden zijn. Maar een dergelijk beeld is inmiddels achterhaald.

Moest ik een beeld van de hedendaagse maatschappij schetsen dan doemt onmiddellijk de voorstelling van een snelweg op. Het moderne leven lijkt in menig opzicht op een vierbaansweg waar auto's en vrachtwagens met hoge snelheid voortrazen. Ze maken alle gebruik van dezelfde ruimtelijke structuur maar bewegen zich met verschillende snelheden naar verschillende bestemmingen. Het is een samenleving die op mobiliteit berust en waar een subtiel evenwicht tussen dwang en bewegingsvrijheid heerst. Vrijheid in die zin dat iedereen kan bepalen wat zijn doel is en via welke route hij of zij dat doel bereikt. Dwang in die zin dat men tijdens het rijden goed moet opletten wat er links of rechts gebeurt en onafgebroken moet beseffen wat de gevolgen zijn van het eigen rijgedrag voor anderen. Eén kleine onoplettendheid en er is een ongeluk, één ongelukkige manoeuvre en men haalt zich de woede van andere weggebruikers op de hals. Het is een maatschappij die tempo maakt en alle dagen stress oproept. Een maatschappij ook die weinig ruimte laat voor afwijkende gedragingen en hoge eisen aan het vermogen tot zelfregulatie stelt. Dat is voor ons onderwerp relevant. Het betekent namelijk dat een soepele afhandeling van het maatschappelijk verkeer het nodige vooronderstelt, niet alleen op structureel maar evengoed op cultureel gebied.

Toch wordt het gewicht van die culturele voorwaarden stelselmatig onderschat. Het lijkt geen twijfel dat we belang hebben bij een duurzaam en doelmatig wegennet. In die zin mag men het wegennet opvatten als een publiek belang: een algemene voorziening die de afzonderlijke burgers in staat stelt om met een minimum aan problemen deel te nemen aan het verkeer. Maar dat is niet het enige. Soepele afhandeling van het verkeer kent ook een viertal culturele voorwaarden. De eerste houdt in dat er een stelsel van consistente *verkeersregels* voorhanden is. Omdat zich in het verkeer talloze potentieel gevaarlijke situaties voordoen, is een ondubbelzinnige regulatie van het gedrag noodzakelijk. Daarbij komt het vaak niets eens op de inhoud van die regels aan maar op het feit dát er iets geregeld is. Het maakt niet uit of men voorrang verleent aan verkeer van links dan wel van rechts maar het is essentieel dat men één van beide regels kiest en deze vervolgens consequent hanteert. Het tweede beginsel houdt in dat alle verkeersdeelnemers zich deze regels *toe-eigenen*. Ze leggen een speciaal examen af waaruit blijkt dat ze die regels niet alleen kennen maar ook kunnen toepassen. Degene die achter het stuur zit van een auto of vrachtwagen moet in één oogopslag kunnen zien welke regels aan de orde zijn. Ten derde vooronderstelt de soepele afwikkeling van het verkeer een zekere *welwillendheid*. Zouden de deelnemers alle regels strikt mechanisch toepassen dan blijven zij weliswaar binnen de grenzen van de wet maar treden er toch tal van gevaarlijke of in elk geval vervelende situaties op. Een bescheiden mate van hoffelijkheid of oplettendheid draagt soms meer bij tot een soepel verloop van het geheel dan de bestuurder die op zijn 'rechten' staat. Ten vierde hebben we een instantie die erop let of die regels daadwerkelijk gevolgd worden en die - in geval van overtredingen - met een *sanctie dreigt*. Iedereen weet dat bij bepaalde overtredingen de pakkans vrij bescheiden is. Toch zou het verkeersgedrag verloederen wanneer die pakkans totaal afwezig was. Ook geringe maar voelbare sancties dragen ertoe bij dat men zich aan de regels houdt.

Met andere woorden: er is een heel stelsel van normen, oefening en handhaving noodzakelijk opdat het verkeer zonder al te veel ongelukken verloopt. Het aanbrengen en onderhouden van die normen is een culturele aangelegenheid. Ze moeten letterlijk gecultiveerd worden. Zulke normen hebben weinig zin als ze niet aanwezig zijn in dagelijkse gedragingen. Tegen deze achtergrond wordt duidelijk waarom aanzienlijke verschillen op normatief gebied in de moderne samenleving een probleem vormen. Sociaal verkeer vooronderstelt nu eenmaal - zowel in de private als in de publieke sfeer - een zekere normaliteit. Die normaliteit is nooit absoluut en zal steeds een bepaalde mate van spreiding te zien geven. Maar wordt die spreiding al te groot dan ondervindt het verkeer daar hinder van. Dat geldt *a fortiori* voor de moderne maatschappij waarin het sociale verkeer zich onderscheidt door het grote aantal deelnemers en een forse diversiteit aan trajecten of bestemmingen. Bijgevolg is op het niveau van de gedragsregels een minimum aan overeenstemming wenselijk. Dat bepaalt dan ook de globale richting van het beschavingsoffensief dat ik bepleit. Het is een offensief waarbij de verschillen tussen groepen burgers in meerdere opzichten overbrugd of althans verkleind worden.

Doordenkend op de metafoor van het wegverkeer wil ik een viertal normatieve beginselen voorstellen. Het eerste kan men omschrijven als *gelijkwaardigheid* - een beginsel dat door de meeste Nederlanders zeer belangrijk wordt geacht. Dat vloeit

ten dele voort uit de grote betekenis die wij aan democratie en rechtstaat toekennen. Inmiddels is gelijkwaardigheid ook verbonden met minder verheven aangelegenheden zoals de alledaagse omgang met elkaar, wederzijds respect tot en met de zeer Nederlandse cultuur van doe-maar-gewoon-dan-doe-je-al-gek-genoege. Men kan zich daaraan ergeren maar het sluit wel aan bij de gebruikte metafoor: op de snelweg moeten alle verkeersdeelnemers elkaar in beginsel als gelijken bejegenen. Het feit dat de één voorrang verleent aan de ander heeft niets van doen met sociale status of persoonlijke kenmerken maar met de noodzaak zich te houden aan de verkeersregels. Ten opzichte van die regel is iedereen gelijk en van iedereen wordt verwacht dat hij of zij zich in gelijke mate aan die regels houdt.

Het tweede beginsel omschrijf ik als *zelfwerkzaamheid*. Kenmerkend voor het wegverkeer is dat de deelnemers een vermogen tot zelfsturing ontwikkelen. Zij stellen niet alleen het einddoel en de route van hun beweging vast maar letten ook voortdurend op of deze beweging naar wens verloopt en stellen haar zo nodig bij. Het moderne maatschappelijk verkeer vooronderstelt dus een vermogen tot zelfsturing. Dat blijkt onder meer op economische vlak. We weten uiteraard dat niet iedereen in staat is te zorgen voor een eigen inkomen en we weten evenzeer dat er tegenslagen in het leven kunnen zijn die een uitkering door de overheid rechtvaardigen. Het uitgangspunt is evenwel dat men als volwassene voor zichzelf moet kunnen zorgen. We benadrukken dat tegenwoordig sterker dan twee of drie decennia terug. Tot het midden van de jaren tachtig lag de nadruk sterk op de rechten die men in deze had. Er was minder aandacht voor het feit dat uitkeringen wegens ziekte, arbeidsongeschiktheid of werkloosheid ook plichten met zich meebrengen. In elk geval stegen de kosten van de sociale zekerheid dermate snel dat een omslag niet kon uitblijven. Als gevolg daarvan wordt inmiddels veel meer nadruk op zelfredzaamheid in financiële zin gelegd. Toch zou het een vergissing zijn te menen dat onze waardering voor zelfwerkzaamheid slechts economische motieven heeft. We gaan er ook in de persoonlijke sfeer vanuit dat mensen hun eigen koers varen en zich niet laten bepalen door anderen.

Het derde beginsel heeft betrekking op de vraag hoe deze zelfwerkzame burgers met elkaar omspringen. Ik zei zo even dat wettelijk vastgelegde verkeersregels belangrijk maar niet altijd voldoende zijn. Soepele omgang tussen mensen met zeer uiteenlopende achtergronden en doelstellingen vooronderstelt een zekere *betrokkenheid*. We moeten deze kwaliteit niet al te zoetsappig voorstellen. Het is niet nodig dat burgers elkaar aardig vinden en het is evenmin noodzakelijk dat ze er een aantal gemeenschappelijke waarden of idealen op nahouden. Het onderlinge verkeer is vandaag de dag veelal zakelijk van aard. Maar dat betekent niet dat sociale of persoonlijke aspecten onbelangrijk zijn. Moderne burgers verwachten - zelfs als het om een strikt zakelijke transactie gaat - een persoonlijke behandeling. Ook wat dat betreft deed zich een verschuiving voor vergeleken met twee of drie decennia terug. We weten heus wel dat er tussen mensen aanzienlijke verschillen in rijkdom, macht of kennis zijn maar we willen niet dat dit tot een arrogante houding leidt. We zijn gehecht aan de menselijke waardigheid, juist in situaties waarin deze wordt bedreigd. We erkennen dat bepaalde groeperingen extra hulp nodig hebben van medische, sociale of onderwijskundige professionals maar we vinden het niet wenselijk dat men ze louter als het object van professionele interventies zien. Met andere woorden: we hechten aan een zekere betrokkenheid in

het maatschappelijk verkeer ook in gevallen dat dit verkeer een zakelijk karakter heeft.

Een vierde beginsel heeft betrekking op de vraag hoe burgers met de regels van een bepaald maatschappelijk domein omspringen. Die regels zelf zijn doorgaans specifiek. Er is nu eenmaal groot verschil tussen de manier waarop collega's in een bedrijf met elkaar optrekken, de omgang tussen gezinsleden, de omgangsvormen in het onderwijs, de codes in het openbaar vervoer, de gedragswijzen in een supermarkt, de regels van het ziekenhuis, etc. In zoverre is 'maatschappelijk verkeer' een tamelijk abstract begrip dat niets zegt over de specifieke eisen die in het betreffende domein aan burgers gesteld worden. Toch willen we dat burgers zich inzetten om aan die eisen te voldoen. Als dat niet gebeurt willen we graag weten wie dat op zijn of haar geweten heeft. We hebben er moeite mee dat functionarissen wegduiken of zich verschuilen achter feiten van het systeem. Er kan iets misgaan maar dan horen we graag wie we daarop kunnen aanspreken. Naar mijn indruk hechten we in toenemende mate waarde aan de norm van *aanspreekbaarheid*. De tijd komt dat een strikte scheiding tussen het persoonlijke en het functionele niet productief meer is. In die zin werkt het subtiele evenwicht van dwang en vrijheid door tot in het persoonlijke. Mede daarom is het niet langer mogelijk de private sfeer als het complete tegendeel van de publieke sfeer te zien. Langzaam maar zeker neemt de overlap tussen deze twee gebieden toe waardoor het burgerschap zowel in politiek als in persoonlijk opzicht aan actualiteit gewonnen heeft.

Aldus bestaat er een duidelijke parallel tussen de vier dimensies die uit mijn omschrijving van burgerschap voortvloeien aan de ene kant en de beginselen die bepalend zijn voor het maatschappelijk verkeer aan de andere. Burgers zijn in de moderne samenleving volkomen vrij in het kiezen van hun bestemming, hun route en hun vervoersmiddel maar eenmaal op de weg moeten allen zich op eenzelfde manier onderwerpen aan de verkeersregels (gelijkwaardigheid). Deze burgers moeten de spelregels van het maatschappelijk verkeer niet alleen kennen maar ook automatisch toepassen, net zoals bestuurders op de snelweg rijvaardig moeten zijn (zelfwerkzaamheid). Ze moeten die regels niet mechanisch opvatten maar daarbij rekening houden met de belangen en het gedrag van anderen (betrokkenheid). En ze moeten zich onderwerpen aan het gezag van een instantie die toeziet op hun gedragingen en sancties oplegt indien die regels overtreden zijn (aanspreekbaarheid). In die zin is burgerschap voor een soepele afwikkeling van het maatschappelijk verkeer even noodzakelijk als de regelgeving op de openbare weg. Daarmee komen we bij een volgende vraag: hoe is het eigenlijk met deze burgerlijke kwaliteiten in Nederland gesteld? Komen ze in alle lagen van de bevolking voor? Of kunnen we bepaalde tekorten aanwijzen? Dat vergt een sociologische benadering waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen vier sociale lagen die elk met een eigen uitdaging geconfronteerd worden.

Ik begin bij de meest algemene uitdaging. Hoewel veel klachten betrekking hebben op verloedering kan men niet zegen dat het normbesef in Nederland aan het verdwijnen is. Uit mijn onderzoek blijkt dat op tal van punten veeleer het tegendeel opgaat. Met betrekking tot private zaken zoals het persoonlijk leven, het onderwijs of de eisen die aan werknemers gesteld worden zijn de verwachtingen beduidend

hoger dan voorheen. Het probleem is niet dat het de Nederlandse burgers ontbreekt aan normen maar dat hun normbesef een zeer privaat karakter draagt. Ze weten doorgaans erg goed hoe ze medeburgers moeten beoordelen maar ze zijn veel minder in staat het eigen gedrag af te stemmen op het belang van anderen. Daardoor lopen we in toenemende mate het gevaar dat de publieke ruimte door private normen overwoekerd wordt. Ik noem slechts de tendens om handelingen die voorheen als zeer intiem beschouwd werden (geboorte, seksuele gemeenschap, overlijden, groot verdriet etc) voluit op TV te laten zien. Verder kan men denken aan de personalisering van de politiek. Daarbij staan niet zozeer de standpunten of het programma van de politicus voorop maar zijn persoon en zijn lotgevallen in het privé-leven. Men denke aan de vanzelfsprekendheid waarmee cafébezoekers bezit nemen van straat of plein waarbij ze weinig oog hebben voor de eventuele overlast die ze anderen bezorgen. Of aan het ongegeneerde gekwek in de mobiele telefoon waardoor een hele treincoupe ongewild de ups en downs van iemands liefdesleven hoort. Het is ongebruikelijk en zelfs riskant om mensen aan te spreken op een dergelijk gedrag. Dit probleem doet zich in alle lagen van de bevolking voor, maar het meest opvallend is dat het ook voor de hogere middenklasse geldt. Men kan deze klasse verschillende deugden en kwaliteiten toedichten maar op dit punt schiet zij tekort. We zijn door onze assertieve levensstijl niet meer in staat elkaar aan te spreken op gedrag en we reageren veelal agressief op een correctie of terechtwijzing. Deze houding treffen we ook bij andere sociale lagen aan. Van de beginselen die we met het oog op burgerschap genoemd hebben, levert aanspreekbaarheid dan ook de meeste problemen op. Hoe staat het met de drie andere?

In het algemeen geeft de maatschappelijke bovenlaag vaak blijk van betrokkenheid bij de publieke zaak. Niettemin is er ook een tendens om de verschillen naar inkomen, macht en kennis te benadrukken. Het egalitarisme - dat in Nederland nog altijd breed gedragen worden - ondervindt in deze kring steeds minder steun. Opvallend is dat deze tendens het sterkst bij de elite is. Deze groep is relatief goed vertegenwoordigd onder burgers die voorstander van meer ongelijkheid zijn. Wat dat betreft zijn de gevallen van 'zelfverrijking' door ondernemers of commissarissen die de afgelopen jaren in de pers kwamen toch een teken aan de wand. Het minste wat men ervan zeggen kan, is dat deze functionarissen niet het goede voorbeeld geven. Ze trekken zich weinig aan van publieke normen en menen te kunnen volstaan met een verwijzing naar hun marktwaarde. Daarmee laten zij zich lelijk in de kaart kijken. Het lijkt erop dat zij zichzelf of hun onderneming geen publieke rol toedichten. Ze vinden het geen probleem dat de ongelijkheid scherper wordt. Economisch bezien is deze houding wellicht verdedigbaar. De dynamiek van het marktmechanisme brengt nu eenmaal grote verschillen met zich mee. Maar die verschillen naar macht en inkomen moeten - gezien vanuit het burgerschap - gecompenseerd worden door een grotere betrokkenheid bij de publieke zaak. In een land als de Verenigde Staten is dat ook heel gewoon, maar in de Nederlandse bovenlaag is daarvan niet veel te zien.

Een te geringe betrokkenheid bij de publieke zaak kan men ook de lagere sociale klasse aanwrijven. We weten uit onderzoek dat veel Nederlanders met een lage opleiding cynisch denken over politici en politiek. Volgens hen heeft 'Den Haag' er een zootje van gemaakt, vooral waar het om de opsporing en vervolging van mis-

daad gaat. Ze willen dat criminelen harder gestraft worden en menen dat er sterke leiders nodig zijn. Het staat buiten kijf dat burgers in een democratie dergelijke opvattingen mogen koesteren. Maar iets anders is of ventileren resp. aanmoedigen van die opvattingen goed is voor de publieke zaak. Men kan ook de stelling verdedigen dat de loyaliteit met betrekking tot rechtsstaat en democratie daardoor wordt aangetast. Het zou niet de eerste keer zijn in de geschiedenis dat het ressentiment van private burgers onvoorspelbare en schadelijke gevolgen heeft. Modern burgerschap zou in elk geval inhouden dat toon en strekking van dit ressentiment getemperd wordt. Behalve aan betrokkenheid ontbreekt het deze sociale groepen soms ook aan zelfwerkzaamheid. Dat geldt met name voor degenen die langdurig leven van een uitkering. Zij trekken zich vaak in een eigen wereld terug en geloven niet dat het economisch leven hen nog veel te bieden heeft. Dat is op individueel niveau veelal begrijpelijk want de kans om aan werk te komen is niet erg groot. Maar dat neemt niet weg dat een al te passieve opstelling in strijd is met goed burgerschap. Moderne burgers zitten niet bij de pakken neer, ze leggen eigen initiatieven aan de dag en doen grote moeite zich te bevrijden uit een situatie waarin ze afhankelijk zijn van anderen. In die zin is het bevorderen van eigen initiatief onlosmakelijk verbonden met de publieke zaak – ook al blijft het natuurlijk zo dat deze mogelijkheid niet voor iedereen is weggelegd.

Ten slotte ziet de groep van allochtone burgers zich voor meerdere uitdagingen geplaatst. Zij delen in de algemene malaise dat hedendaagse burgers zich moeilijk laten aanspreken op hun gedragingen. Dat is in het land van herkomst vaak heel anders omdat er een sterke sociale controle functioneert. Het is daar zelfs mogelijk dan een jongere wordt aangesproken en gecorrigeerd door een toevallig passerende volwassene. Wellicht is dat onder Nederlandse allochtonen in de eigen kring nog altijd het geval maar in het publieke domein is daar geen sprake van. Daar gedragen allochtone jongeren zich even vrijgevochten en brutaal als elke andere Nederlandse burger. Verder delen veel allochtonen in een probleem dat met name voor laag opgeleide autochtonen geldt: een geringe mate van betrokkenheid bij de publieke zaak en weinig zelfwerkzaamheid. Uit onderzoek in Rotterdam weten we dat allochtonen vaak initiatieven ontwikkelen wanneer het om de eigen familie of etnische gemeenschap gaat. De moeilijkheid zit vooral in het contact naar buiten toe. Er is weinig betrokkenheid met andere groepen van burgers en ook niet met de publieke zaak in meer algemene zin. Verder is er een overmaat aan werklozen en mensen in de WAO. Het meest onderscheidende probleem heeft evenwel betrekking op gelijkwaardigheid in huwelijk en gezinsleven. Op dat punt vormt modern burgerschap voor allochtonen nog een forse uitdaging. Dat geldt in het bijzonder voor mensen met een moslimachtergrond.

We mogen deze problemen niet op één hoop gooien. Zelfverrijking in het bedrijfsleven, achterstelling van meisjes, brutaal gedrag op straat en weinig belangstelling voor de publieke zaak vormen verschillende verschijnselen. Toch hebben ze gezien vanuit het burgerschap iets gemeenschappelijk. Kenmerkend is dat burgers in de genoemde voorbeelden louter van hun eigen belangen of ervaringen uitgaan. Ze baseren zich onbekommerd op *eigen* normen en verwachtingen. Nederlandse burgers zijn waarden en normen in toenemende mate gaan zien als een strikt private aangelegenheid. Het is iets waarbij ze elk hun eigen koers varen en ze leggen niet graag verantwoording af aan anderen. Laat staan dat ze het accep-

teren als ze door anderen worden aangesproken op hun gedrag. Dat leidt in de praktijk van het maatschappelijk verkeer tot kleine maar frequente storingen. Volgens mij zou een zekere normalisatie - waarbij de bandbreedte aan variatie ingeperkt en het collectieve karakter van de normaliteit erkend worden - kunnen bijdragen tot een versoepeling van het maatschappelijk verkeer. Vandaar mijn pleidooi voor een beschavingsoffensief waarbij de beginselen van goed burgerschap in brede kring verbreid worden.

Ervan uitgaande dat de moderne maatschappij een versterking van genoemde kwaliteiten nodig heeft, stuit men op de vraag welke personen, instanties of groeperingen daartoe kunnen bijdragen. Ik wil onderscheid maken tussen drie actoren die in dit verband een rol spelen. Ten eerste de gewone burgers. Ten tweede de professionals, dat wil zeggen allen die in de publieke sector werken zoals leraren, huisartsen, politieagenten, maatschappelijk werkers, huismeesters, mensen van de GGD, de sociale dienst, het openbaar vervoer etc. Ten derde overheden, waarbij het vooral om lokale overheden gaat. Zij kunnen allen bijdragen aan het door mij bepleite beschavingsoffensief maar wel in een specifieke rol.

Welke verbeteringen zijn denkbaar in het gedrag van burgers? Om te beginnen moet men de veelal impliciete gedragsregels en codes van het sociale leven expliciet maken. In elke samenleving treft men dat soort regels aan maar in Nederland kost het grote moeite om te weten wat de regels zijn. Wie als toerist, migrant of als jongere voor het eerst kennis maakt met het leven van de volwassenen, krijgt de indruk dat in ons land alles mag en alles kan. Pas na verloop van tijd zal hij of zij merken dat er tal van impliciete maar daarom niet minder selectieve codes zijn. Wie zich die codes niet tijdig of in onvoldoende mate eigen maakt, komt aan de zijlijn van de maatschappij terecht. Als het om loyaliteit met betrekking tot de rechtstaat gaat, om de gelijkwaardigheid van man en vrouw, om vrijheid van meningsuiting en om wederzijds respect zijn vele Nederlanders het *de facto* eens. Ze denken wellicht dat ze er hoogst individuele opvattingen op na houden maar een feit blijft dat de meerderheid vaak voor eenzelfde norm kiest en dat die meerderheid soms zeer aanzienlijk is. We moeten ons dus niet laten misleiden door de grote diversiteit aan argumenten en denkbeelden maar vooral oog hebben voor de normen die we op een praktisch vlak gemeen hebben. Men zou ook de zojuist omschreven bekwaamheden in dat licht moeten bezien. Zelf beschouw ik deugden als gelijkwaardigheid, betrokkenheid, zelfwerkzaamheid en aanspreekbaarheid niet als hoge ethische beginselen maar als gangbare verwachtingen die in de praktijk van het alledaagse leven in Nederland al lang door burgers gehanteerd worden. Het gaat erom tot ons te laten door dringen wat er feitelijk gebeurt en het dan zodanig te generaliseren dat een aanzienlijk deel van hedendaagse burgers zich daarin herkent.

Vervolgens kan men overwegen om de normatieve competenties van burgers te versterken. Onderhoud en handhaving vooronderstellen dat burgers de regels van het maatschappelijk verkeer niet alleen kennen - ze moeten leren hoe ze conflicten kunnen regelen, hoe ze een bepaalde situatie moeten inschatten, wanneer of hoe ze moeten ingrijpen etc. De wenselijkheid hiervan wordt geïllustreerd door twee geweldsincidenten die zich in het recente verleden voordeden. Het eerste was een fatale vechtpartij in Venlo die door verschillende burgers werd gadege-

slagen. Zij bleken niet bereid of althans niet in staat te zijn om iets aan het geweld te doen. Kort daarop was er een zaak van twee medewerkers van Albert Heijn die geweld tegen een winkeldief gebruikt hadden. Zij grepen wél in maar moesten zich wegens hardhandig optreden voor de rechter verantwoorden. Kennelijk weten de meeste burgers niet wat de meest geëigende reactie in dat soort situaties is. Waarom zou bijvoorbeeld de gemeentelijke overheid haar burgers niet een cursus weerbaarheid aanbieden, zodat ze in voorkomende gevallen weten wat te doen? Per slot van rekening zijn er ook EHBO-cursussen die omstanders in staat stellen iemand te helpen bij een ongeval. Overigens hoeft men zich daarbij niet te beperken tot vraagstukken rond veiligheid of buurttoezicht. Men kan eveneens de competenties versterken van burgers die actief zijn als bestuurder van een culturele vereniging, die aan het openbare debat deelnemen of willen helpen bij buurtbemiddeling. Ook langs die weg kan men ertoe bijdragen dat het verschil tussen normen en gedragingen onder burgers geringer wordt.

Tenslotte zou men de legitimatie van dit soort optreden kunnen versterken. Men dient ervoor te zorgen dat betrokken partijen gelegenheid krijgen zich die regels toe te eigenen. Dat is het geheim van een geslaagde opvoeding maar even goed van modern burgerschap. Zolang de code alleen van bovenaf wordt opgelegd, bereikt men hoogstens een uitwendige vorm van gehoorzaamheid. Sociaal gedrag vooronderstelt echter dat men die gedragsregels als eigen code accepteert en zich daarop laat aanspreken. Een goed voorbeeld daarvan zijn de afspraken die veel basisscholen aan het begin van het jaar in klassikaal verband maken. Daarbij stellen leerkracht en leerlingen in gezamenlijk overleg een aantal regels vast. Die worden opgeschreven en hangen het hele schooljaar goed zichtbaar aan de wand van het lokaal. Bij eventuele problemen kan men de leerlingen vrij eenvoudig aanspreken omdat ze... die regels zelf hebben opgesteld. Het interessante van deze aanpak is dat de leerlingen op ongedwongen wijze ontdekken welke verwachtingen of normen ze met elkaar gemeen hebben. Deze aanpak bewijst zijn nut niet alleen bij jonge kinderen. Zij werkt evengoed bij volwassenen die zich ergeren aan het gedrag van anderen of bezorgd zijn over zaken die ze in hun directe omgeving waarnemen. Ik verwijs naar de stadsregels die inwoners van Gouda recentelijk geformuleerd hebben en de stadsetiquette uit Rotterdam. Het gaat erom dat burgers uitspreken welke verwachtingen zij met elkaar gemeen hebben. Daarmee wordt tevens het handhaven eenvoudiger. Doordat de betrokken afspraken geen individuele maar een collectieve norm vertegenwoordigen en het bovendien niet om een van buitenaf opgelegde maar een zelfgekozen norm gaat, wordt het voor iedereen eenvoudiger om zich te gedragen naar die norm resp. er iets van te zeggen als iemand dat niet doet.

Dan de tweede groep van actoren: Welke verbeteringen kan men voorstellen met betrekking tot professionals? Laat ik beginnen met de sociale voorwaarden waaronder zij hun werk doen. Een vroegtijdig en meer betrokken optreden van professionals vooronderstelt dat het contact met cliënten en collega's niet al te vluchtig is. Daarom moet men bij de organisatie van instituties in de publieke sector meer oog voor zaken als tijdshorizon en sociale schaal hebben. Het ontwikkelen van sociaal gedrag is het gemakkelijkst in een omgeving waar mensen elkaar kennen en voor langere tijd met elkaar van doen hebben. Grootschalige instellingen waar mensen anoniem blijven en het contact kortstondig is, werken asociaal gedrag

vaak in de hand. Ook als men bedrijven, overheidsinstellingen, scholen of politiecorpsen om economische redenen grootschalig organiseert, moet de sociale setting waarin mensen met elkaar omgaan het persoonlijk karakter van de ontmoetingen bevorderen. Daarom moeten sociale omgevingen qua schaal niet al te ruim en qua tijdshorizon juist niet te krap zijn. Sociale normen worden eerder omgezet in handelen als het om bekenden gaat of als men in de toekomst nog vaker met elkaar te maken krijgt. In het verlengde hiervan ligt het idee dat men de eigen bevoegdheden van professionals niet al te zeer moet inperken. Het onderhouden en handhaven van normen veronderstelt immers dat men de concrete situatie kent. Anders gezegd: wie het burgerschap onder professionals wil bevorderen, moet ervoor zorgen dat de werksituatie klein-schalig en lang-durig is en dat het management op afstand blijft.

Maar dat vergt wel een andere wijze van werken. Er zijn mijns inziens vraagtekens te plaatsen bij de bedrijfsmatige benadering die de afgelopen twintig jaar in grote delen van de publieke sector dominant geworden is. Het is ontegenzeggelijk een goede zaak dat er meer aandacht voor sociaal-economische aspecten komt. De professionals in het onderwijs, de gezondheidszorg, het openbaar vervoer of de arbeidsbemiddeling hebben recht op een fatsoenlijk inkomen. De instellingen op dit gebied moeten hun onkosten terugbrengen en streven naar een behoorlijk marktaandeel. Wat dat betreft geen kwaad woord over bedrijfsmatig werken of vraagsturing. Maar de kwestie is of deze professionals hun werk naar behoren kunnen doen als de normen te zeer generationaliseerd worden. Neem de wijze waarop beroepskrachten zich opstellen tegenover jongeren. We weten inmiddels dat louter aandacht en betrokkenheid niet heilzaam is. Maar het omgekeerde geldt eveneens: streng optreden alleen haalt weinig uit. Het meest effectief is een combinatie van discipline en betrokkenheid. Dat geldt eveneens waar het om de houding tegenover allochtonen gaat. Het spreekt voor zich dat deze zich moeten voegen naar de elementaire regels van de Nederlandse maatschappij. Maar wie zich tot die eis beperkt zonder acht te slaan op hun aarzelingen en veelal slechte ervaringen met diezelfde maatschappij zal niet veel succes hebben. Ik ben een voorstander van aanpassing en invoeging maar ik geloof niet dat men dit doel bereikt door allochtonen op een harteloze en louter repressieve wijze te bejegenen. Dat gaat *mutatis mutandis* ook voor andere domeinen op. In het onderwijs, de gezondheidszorg, het openbaar bestuur, de arbeidsbemiddeling of het maatschappelijk werk vooronderstelt het werk van de professionals een vorm van persoonlijke betrokkenheid. Voert men het rationaliseren van de beroepsbeoefening te sterk door dan tast men vroeg of laat het onderhouden resp. overdragen van sociale normen aan. In die zin moet betrokkenheid in de publieke sector meer nadrukkelijk gecultiveerd worden.

Ten slotte moet men bij het handhaven van normen de pedagogische dimensie in het oog houden. Het gaat niet zozeer om macht maar om gezag. Het staat vast dat professionals in de moderne wereld bij het handhaven van normen een voorname rol spelen. Maar ze mogen zich niet al te rigide opstellen. Het gaat veelal om een dialectisch spel waarbij twee partijen elkaar uitdagen. De professional houdt aan zijn eigen norm of regel vast maar de leerling is - zeker in een bepaalde leeftijdsfase - juist op het overtreden van die regel uit. De handhaver moet een bepaalde marge aanhouden maar wél de norm stellen. Met andere woorden: toe-

zichthouders moeten verstandig optreden en ingrijpen als de afstand tussen norm en gedrag onacceptabel wordt. Dat is iets heel anders dan blinde gehoorzaamheid afdwingen - ofwel een beleid van *zero-tolerance*. Maar het is evengoed iets anders dan elke overtreding door de vingers zien - ofwel een permanent gedoogbeleid. De pedagogische dimensie van het handhaven wordt in beide beleidsvormen teniet gedaan. Adequaat toezicht vooronderstelt dat jongeren er iets van leren als een norm overtreden wordt. In het verlengde hiervan moet men ook letten op de proportionaliteit van de middelen die men bij de correctie van wangedrag inzet. Velen denken dat er met betrekking tot overtredingen slechts twee methoden zijn: repressie (dat wil zeggen ingrijpen nadat een norm overtreden is) of preventie (dat wil zeggen ervoor zorgen dat er helemaal geen norm overtreden wordt). Maar de eerste methode brengt geen verbetering en de tweede is zelden effectief. In feite vormen repressie en preventie twee extremen op een continuüm terwijl de eigenlijke opgave tussen deze twee extremen ligt. In dat verband zou ik liever een vorm van 'prepressie' zien dat wil zeggen optreden vóóordat de norm overtreden is. Dat lijkt vreemd maar het is in veel domeinen een gangbare praktijk. Elke autobestuurder, voetbaltrainer of opvoeder grijpt in zodra hij of zij ziet aankomen dat het gedrag de verkeerde kant uitgaat. Dat zou ook op scholen, in het uitgaansleven en bij het handhaven van de openbare orde gangbaar moeten zijn.

Daarmee ben ik bij de derde en laatste actor aangeland: de overheid. Tot nu toe leggen overheden een overvloed aan normen en regels op terwijl ze op het gebied van de uitvoering tekort schieten. Wat zou men hieraan kunnen doen? En welke taken heeft de overheid in het beschavingsoffensief dat mij voor ogen staat? Moet zij terugtreden of moet zij veel nadrukkelijker optreden? Met betrekking tot dit laatste geloof ik niet dat er een dilemma is. De moderne overheid moet beide doen, zij het dat we preciezer moeten aangeven in welke opzichten de overheid een stap terug moet doen en in welke opzichten zij haar aanwezigheid juist moet versterken. De overheid moet terugtreden in die zin dat zij veel meer ruimte schept voor alle burgers, professionals en particuliere ondernemingen die zich willen inzetten voor de publieke zaak. Ze moet in dat opzicht motiverend werken. Ze doet dat niet alleen door het verminderen van regels maar ook door nadrukkelijk steun te verlenen aan personen en organisaties die zich inzetten voor burgerschap. Dat aantal wordt nogal eens onderschat, zeker waar het om allochtone groepen gaat. In het kader van een beschavingsoffensief pleit ik voor een meer actieve opstelling. Laat de gemeente vooral op zoek gaan naar individuen en organisaties die zich inzetten voor de publieke zaak, geef te kennen dat men deze activiteit waardeert, zorg waar nodig voor extra ondersteuning de vorm van subsidies, advies of bijscholing, stimuleer dat ze in de openbare meningsvorming een rol spelen en geef ze een duidelijk inbreng in het overheidsbeleid. Met andere woorden: zorg dat meningsvorming, besluitvorming en uitvoering veel sterker een zaak van de burgers zelf wordt en verlaat de filosofie dat dit uitsluitend een zaak van de overheid en haar ambtenaren is.

Daarnaast zou de overheid haar eigen optreden moeten verbeteren, vooral waar het om toezicht gaat. Er wordt gezegd dat de gemeentelijke overheid een regie-taak heeft maar daar komt vaak weinig van terecht. Een berucht voorbeeld daarvan is de begeleiding van jongeren die overlast veroorzaken. Zulke jongeren hebben te maken met uiteenlopende regimes. Gedragingen die ze thuis normaal vin-

den, geven in het onderwijs vaak overlast, terwijl de regels op school weer sterk van de code in het uitgaansleven afwijken. Zich heen en weer bewegend tussen deze verschillende regimes onttrekken jongeren zich aan de normatieve invloed van leerkrachten en andere volwassenen. Ouders weten soms niet eens waar de jongere zijn tijd doorbrengt, laat staan dat ze weten in hoeverre hij zich elders aan de regels houdt. Meer contact tussen volwassenen is wel het minimum, meer afstemming van normen en handhaving zou beter zijn. Daarin moet de gemeentelijke overheid veel gericht optreden. Zij zou meer gestalte moeten geven aan het besef dat opvoeding allang geen individuele zaak meer is maar iets wat staat of valt bij de mate waarin meerdere domeinen (en dus ook meerdere toezichthouders) hun taken op elkaar afstemmen.

Aldus zou de overheid het burgerschap lang twee lijnen kunnen bevorderen: door het stimuleren van burgerlijke activiteiten enerzijds en door het handhaven van een aantal burgerlijke normen anderzijds. Op plaatselijk niveau is de overheid nog wel in staat om dat te doen maar op landelijk niveau is dat niet gemakkelijk. Het zou dan ook bijzonder welkom zijn als er een aparte instantie was die zich op deze voorname taak kan toeleveren. Het zou een instantie moeten zijn die overal in Nederland bedrijven en verenigingen, professionals en particulieren aanmoedigt om zich in te zetten voor modern burgerschap. Een orgaan dat aandacht schenkt aan de vele initiatieven die tot meer beschaafde omgangsvormen bijdragen, dat banken en bedrijven stimuleert om zich in te zetten voor de publieke zaak, dat de maatschappelijke bovenlaag wijst op het aantrekkelijke van een modern mecenaat maar evengoed oog heeft voor de gewone burger die zich in vereniging of buurt inzet voor zijn medeburgers. Een instantie die boven alle particuliere belangen en partijen staat, die niet is gecorrumpeerd door compromissen van economische of politieke aard en die op een ondubbelzinnige wijze het symbool van de publieke zaak kan zijn. Welnu, een dergelijke instantie is er al en wel in de vorm van de monarchie. Er bestaat de laatste jaren enige commotie over de rol van het Koningshuis in Nederland. Velen zijn eraan gehecht, sommigen staan een modernisering voor en een enkeling zou het liever afschaffen. Daarnaast zijn er in toeneemende mate incidenten die de reputatie aantasten. We zijn nog niet toe aan crisis van het koningschap maar we gaan wel die richting uit. Waarom zouden we de zaak niet over een heel andere boeg gooien door het Koningshuis een centrale rol te geven bij de bevordering van burgerschap? Het zou goed passen bij de rol die het Huis van Oranje in het verleden heeft gespeeld, het zou de leden van het Koninklijk huis een zinvolle taak geven en het zou op een intelligente manier de symboliek van het koningschap inzetten voor de publieke zaak. Het zou in menig opzicht een bekroning vormen van het beschavingsoffensief dat zich momenteel aan het voltrekken is en tegelijkertijd een uitweg bieden uit het onbeschaafde rumoer dat het Koningschap wellicht bedreigt.

Tot zover enkele hoofdlijnen van het beschavingsoffensief dat ik bepleit. Het geeft geen direct antwoord op de vragen waar ik deze voordracht mee begon. Mijn aandacht gaat vooral uit naar de inspanningen die we moeten doen opdat de openbare meningsvorming op een beschaafde manier verloopt. Toch wil ik ter afsluiting van deze voordracht op de aan het begin gestelde vragen terugkomen. Daartoe leg ik – naast de snelweg – een tweede beeldspraak aan u voor. Dit keer een metafoor die al veel ouder is en die ook vaak wordt geassocieerd met de Nederlandse

cultuur. Namelijk het vergaderen. Het begrip vergadercultuur wordt meestal niet op een positieve manier bedoeld. Men wijst daarmee op eindeloze bijeenkomsten, het onvermogen om knopen door te hakken of het voeren van moeizaam overleg. Toch zou men dat begrip ook van een positieve zijde kunnen zien namelijk als een klassiek vormgeving van burgerschap en een gezamenlijk engagement met de publieke zaak. Ik noem vier elementen die bij het vergaderen een centrale rol spelen en die mogelijk een uitweg vormen uit de dilemma's waar wij nu voor staan. De eerste en meest letterlijke betekenis van het vergaderen is dat verschillende partijen bij elkaar komen. Zij beginnen een gesprek en trachten in het openbaar elkaar te overtuigen van de eigen zienswijze. Ten tweede spreekt men in de vergadering niet of tenminste niet alleen om eigen belangen te verdedigen. Uiteraard spelen die belangen mee maar de inzet van het vergaderen is het bereiken van overeenstemming. De strijd van meningen is op het formuleren van algemeen belang gericht, iets wat elk van aanwezig partijen raakt en niet door één enkele partij kan worden vastgesteld. Ten derde beoogt het gesprek een daadwerkelijke uitwisseling, hetzij van argumenten hetzij van deelbelangen die tegen elkaar geruild worden. Het gaat dus om communicatie ofwel een spel van geven en nemen waarbij elke deelnemer de vrijheid krijgt om te zeggen wat hij denkt. Ten vierde vindt dat gesprek volgens een bepaalde orde plaats. De voorzitter moet er niet alleen voor zorgen dat iedereen kan zeggen wat hij wil maar ook dat de argumenten op elkaar aansluiten, dat men niet teveel tijd verbruikt, dat men elkaar laat uitpraten, dat er een besluit genomen worden of dat een en ander op de juiste manier wordt vastgelegd.

Vele van ons hebben talloze uren aan vergaderen besteed maar het dringt niet altijd tot ons door dat het eigenlijk om een wonder van beschaving gaat, een kunstwerk dat met succes het recht van de machtigste of de botte belangenstrijd door een veel subtieler spel vervangen heeft. De kern van dat spel houdt in dat er een dynamische balans tussen communicatie en controle is, tussen rechten en plichten, tussen vrijheid en verantwoording. Die balans in het oog houden is een van de voornaamste deugden van het burgerschap en zij komt in ons land uit een zeer lange traditie voort. Maar die kunst is nooit het rustige bezit van de gevestigden. Zij vraagt voortdurend onderhoud. Ze moet ook worden onderwezen aan jongeren en andere nieuwkomers, zeker als ze uit een oorlogszuchtige maatschappij afkomstig zijn. Dat inzicht kan men reeds bij Comenius aantreffen en het is daarom meer dan gepast dat ik met een verwijzing naar zijn erfgoed wil afsluiten. De historicus Willem Frijhoff heeft, doelend op de tijd waarin Comenius zich in de Republiek bevond, de term omgangsoecumene voorgesteld. Hij verwees daarmee naar de wijze waarop men in de Republiek de openbare meningsvorming geregeld had. Men stond alle burgers een grote bewegingsvrijheid toe maar het mocht niet leiden tot al te felle botsingen. Sinds die tijd werd het maatschappelijk verkeer enorm veel sneller, harder en wellicht gevaarlijker. Ik gebruik de metafoor van de autosnelweg niet voor niets. En toch staan we op die snelweg in wezen voor dezelfde opgave. Omgangsoecumene vereist ook vandaag de dag verstandige bestuurders, alerte professionals en beschaafde burgers. Wettelijke maatregelen schieten hier tekort. Het gaat niet om de vraag of je mag zeggen wat je denkt. Het gaat erom dat je eerst moet nadenken voordat je iets zegt.